

**ПЕДАГОГІКА СЛОВА ВАСИЛЯ СУХОМЛИНСЬКОГО:
СТРУКТУРУВАННЯ ПРОБЛЕМИ**

У статті здійснена спроба структурувати на змістові сегменти вчення Василя Сухомлинського про мову як засіб педагогічного впливу.

In the article there have been made the attempt to structure into the content segments the language teachings of Vasyl Suhomlynsky as a means of pedagogical influence.

Можна з певністю сказати, що серед класиків світової педагогічної думки Василь Олександрович Сухомлинський вирізняється своїм ставленням до слова як до головного інструменту виховного процесу. Важливість слова як засобу виховання та навчання декларували всі видатні педагоги. Проте ставлення Учителя із Павлиша до слова було особливе. У створеній ним педагогічній системі слову як виховному засобу належить провідна роль. Він був переконаний, що «слово вчителя – як інструмент впливу на душу вихованця, нічим не замінити» [6: 321]. А ось інший вражаючий вислів видатного педагога про слово як про інструмент виховного впливу: «В руках вихователя слово – такий же могутній засіб, як музичний інструмент в руках музиканта, як фарби в руках живописця, як різець і мармур в руках скульптора. Як без скрипки немає музики, без фарби і пензля – живопису, без мармуру й різця – скульптури, так без живого, трепетного, хвилюючого слова немає школи, педагогіки» [7: 160]. Наведена цитата продовжується фразою, у якій, на нашу думку, сконденсовані головні смисли, що стосуються слова як засобу виховного впливу: «Слово – це ніби той місток, через який наука виховання переходить у мистецтво, майстерність» [7: 160]. Цей афористичний вислів чітко стверджує думку, що між педагогічною теорією виховання і педагогічною практикою виховання є посередник – **слово**. Власне від цього посередника залежить, чи зможе **теорія** виховання трансформуватися в **мистецтво** виховання. У праці «Як виховати справжню людину», де йшлося про виховання у молоді високих моральних якостей, видатний педагог зауважив: «Ця книжка – про виховання словом» [9: 151], таким чином ще раз наголосивши, що слово і справді є найголовнішим інструментом виховання. Водночас підкреслює, що успішне користування цим інструментом є виключно складною справою: «Виховання словом – найскладніше і найважче, що є в педагогіці» [9: 151].

Таке ж виключно важливе значення, на думку Сухомлинського, має слово і як інструмент навчання. Звідси й правило, сформульоване і неодноразово повторене Василем Олександровичем: «кожний учитель незалежно від того, який предмет він викладає, повинен бути словесником» [4: 78].

З усього зазначеного виходить, що рівень володіння словом як педагогічним інструментом є чи не найважливішою ознакою професіоналізму вчителя. І тут виникає чимало питань, які безпосередньо стосуються цієї ознаки, і які, виявляється, ще недостатньо осмислені та сформульовані. А якщо немає сформульованих питань, тобто немає поставлених проблем, то й, відповідно, немає руху науково-творчої думки в напрямі осмислення «секретів» слова як педагогічного інструменту.

Щоправда, було б неправильно твердити, що думки Сухомлинського про мову зовсім не цікавили інтерпретаторів його педагогічної спадщини. Серйозна увага приділялася внеску Учителя в лінгводидактику (Богуш А.М., Вашуленко М.С., Воробйова Л.М., Воробйова І.А., Мамчур Л.І. та ін.). Значна робота проведена з метою виявити та певним чином прокоментувати і систематизувати по тематичним нішам погляди Сухомлинського на мову [1: 105–115]. Думки видатного педагога про шкільну мовно-літературну освіту висвітлені в кількох кандидатських дисертаціях (Перхета Л.П., Ткаченко Г.М.).

Проте, не зважаючи на вже досягнуте в осмисленні поглядів видатного педагога на слово як засіб виховання та навчання, важко позбутися враження, що сухомліністика знаходиться лише на підступах до проблеми, яка в науково-педагогічній спадщині вченого-педагога, і, відповідно, у світовій педагогічній науці займає особливе місце. Йдеться про феномен, який пропонуємо іменувати **педагогікою Слова**. Чому **педагогікою**? Тому, що видатний педагог ставився до слова як до виключно важливого **педагогічного** інструменту. Чому **Слово** пишемо з великої літери? Тому, що в даному словосполученні воно набуває особливого змістового згущення, позбавляється буденності і переходить у розряд категоріального поняття, наділеного високим філософським сенсом, який, до речі, є органічним для нього з огляду на пряме біблійне походження («Спочатку було Слово...»).

Треба обов'язково взяти до уваги, що *педагогіка Слова* як наукова проблема є виключно складною для осмислення, а тому й потребує добре продуманої «стратегії і тактики» дослідження. Це системно організоване, цілісне явище, яке присутнє у всіх компонентах педагогічної системи Сухомлінського і яке потребує окреслення власне як системно-цілісне утворення. І першим кроком у виробленні методологічної концепції щодо зазначеної проблеми має бути її внутрішнє структурування – розчленіння на окремі сегменти. І якщо таке структурування відбудеться правильно, тобто органічно, без «різання по живому», то ми отримаємо змогу зосереджено розглядати окремі сегменти – і це стане важливою передумовою результативного осмислення проблеми.

Педагогіка Слова як наукова проблема є глобальною, широко розгалуженою по всіх структурних складових педагогічної системи Сухомлінського. Саме тому вона важко виявлялася і осмислювалася як певна цілісність. А через те її вихід у практику сучасної школи був обмежений. Звідси випливає, що точне структурування проблеми – це необхідний крок на шляху її осмислення, який дасть можливість зробити необхідні узагальнення стосовно окремих структурно-тематичних змістових сегментів. І лише після цього відкриються нові можливості трансформування уже виявлених та сформульованих теоретичних парадигм у педагогічну практику. Водночас розробка зазначеної проблеми є важливою для корегування змісту професійної підготовки вчителя, особливо ж учителя початкової школи, бо ж відомо, що науковий дискурс *педагогіки Слова* Сухомлінського стосується переважно дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. І таке корегування може бути доволі серйозним та принциповим.

Усе сказане засвідчує **актуальність** дослідження *педагогіки Слова* як винятково важливої складової педагогічної спадщини Сухомлінського. Водночас визначається основне **завдання** даної статті – воно полягає у структуруванні *педагогіки Слова* як наукової проблеми, тобто у виділенні в ній окремих сегментів (напрямів), які потребують окремого наукового вивчення.

На нашу думку, в зазначеній проблемі виділяються чотири основних сегменти (напрями), кожний з яких є окремою науковою проблемою.

Перший напрям стосується лінгводидактики, тобто методики вивчення мови. Він позначений своєрідністю, яка, зрозуміло, йде від особистості Сухомлінського, його виняткового ставлення до слова як до «згущеної думки» (О. Потебня), як до певного художнього субстрату. Саме тому лінгводидактика Сухомлінського не зводиться лише до вивчення мови в її традиційних для загальноосвітньої школи лексико-граматично-синтаксичних параметрах. Не ігноруючи ці параметри, Сухомлінський у вивченні мови не тільки «йшов далі», а й, сказати б, піднімався вище. Його лінгводидактика, напружено шукаючи засоби, які відкривали б учням красу слова, його поетичну сутність, водночас ставала чинником розумового розвитку. Щоб краще зрозуміти той новий зміст, яким Учитель наповнював *свою* лінгводидактику, уважніше вчитаймося у такі, наприклад, його афористичні вислови: «Найважливішим психологічним засобом є краса, що поєднує в собі образ і слово <...>».

Поетичне слово – еліксир для дитячого мозку, повітря для крил думки <...>. Поетичне слово – це прекрасна школа емоційного життя, в якій діти осягають мову почуттів; завдяки

поетичному слову пам'ять дитини стає гнучкішою, рухливішою – мозок набуває здатності не тільки зберігати, а й «видавати» – видавати «з розбором», з відчуттям, здавалось би, найнепомітніших відтінків слова. Поетична творчість, за нашим твердим переконанням учить мислити й тому поліпшує мозок, ніби облагороджує його найніжніші, найчутливіші відділи.

Нарешті, поетичне слово й поетична творчість – незамінний психологічний засіб формування і розвитку емоційної пам'яті. Запам'ятовування почуттів і душевних станів – дуже важлива умова зміцнення логічної пам'яті» [5: 182–183].

Лінгводидактика Сухомлинського, яка не обмежується виробленням засобів навчання мови на традиційному лексико-граматично-синтаксичному рівні, а й ставить перед собою завдання домагатися розумового та емоційно-естетичного, по суті, інтелектуального розвитку, є, погодьмося, лінгводидактикою вищого рівня, яку Сухомлинським створив «на виріст» для педагогіки ХХІ століття.

Треба зрозуміти, що чинники, які сформували **вищу лінгводидактику Сухомлинського**, мають два головних витoki. Перший з них – це художня, а, точніше, письменницька обдарованість Сухомлинського, яка, зрозуміло, виявляється в особливому – естетично-художньому – відчутті слова. Точніше буде говорити про художньо-педагогічне обдарування Василя Олександровича, у якому треба шукати головні ключі до розуміння його педагогічної системи.

Друге головне джерело, яке живило *педагогіку Слова* Сухомлинського криється у тому факті, що він був одним із останніх видатних представників епохи, яку іноді називають «золотим віком» філологічної освіти. «Є всі підстави, – пише Григорій Клочек, – говорити про «золотий вік літературної (філологічної) освіти, що розпочався десь із кінця ХІХ і завершився приблизно наприкінці 60-х років минулого століття <...>. Про його існування можна говорити однозначно, варто лише глибше ознайомитися з рівнем мовленнєвого розвитку випускників гімназій та реальних училищ, скажімо, перших двох десятиліть ХХ століття. Тогочасний випускник класичної гімназії за всіма критеріями філологічної підготовки – грамотність, письмове та усне володіння виражально-зображувальним словом, глибина розуміння художнього тексту та мистецтво його інтерпретації – навряд чи поступився б «червонодипломному» випускнику сьогоденного університету» [2].

Як один із останніх найбільш яскравих представників «золотого віку» філологічної освіти, Сухомлинський не тільки зберіг характерний для тієї епохи високий пафос поваги до Слова, особливо ж до Слова художнього, а й, відчутно увиразнив його потенціал як незамінний інструмент педагогічного впливу. І робив це з таким темпераментом, з таким прагненням переконати всіх, донести до всіх своє розуміння високої місії Слова як інструменту формування духовності, що, здається, ним рухало тривожне передчуття приходу нових часів, коли Слово, увійшовши в нову, «аудіовізуальну» епоху, почне помітно втрачати свою первородну силу. Як відомо, з настанням «золотого віку» філологічної освіти риторика як навчальний предмет була витіснена з освітніх закладів. Причина цього полягала в тому, що художня література, самостверджуючись протягом ХVІІІ–ХІХ століть як «королева мистецтв», не тільки увійшла в освітні заклади як важливий навчальний предмет, а й стала такою невід'ємною частиною побуту **тогочасної** людини, якою для **сучасної** людини є телевізія. Але коли художня література володіла величезним духовно розвиваючим потенціалом, головним інструментом якого було Слово, насичене художньою енергією, тобто енергією вищого духовного порядку, то вкрай комерціалізоване телебачення, ставши активним провідником ерзацмистецтва та засобом «зомбування» електорату на певний виборчий (політичний) результат, фактично розпочало активний процес обездуховлення Слова. І те, що зараз риторика активно повертається до навчальних закладів, засвідчує: суспільство навіть на підсвідомому рівні намагається компенсувати ті втрати у володінні Словом, які воно зазнало, вийшовши із «золотого віку» філологічної освіти і вступивши у вік домінування електронних аудіовізуальних засобів.

Без розуміння вищої лінгводидактики Сухомлинського неможливо піднятися до його концепції літературної освіти, яка є концепцією особливою, значною мірою дисонансною до теперішнього стану викладання художньої літератури в середній школі.

Про вищу лінгводидактику Сухомлинського можна і треба говорити як про філософію мовно-літературної (філологічної) освіти. Він піднявся до такого рівня педагогічної проникливості та узагальнень, до яких стосовно філологічної освіти початкової школи фактично ніхто не піднімався.

Проте не треба забувати, що Сухомлинський був не лише педагогом з чудово розвинутим теоретичним мисленням. Василь Олександрович – видатний педагог-практик. Як директор школи він був чудовим учителем учителів. Щоденно відвідував у своїх колег не менше двох уроків. На щастя, майже повністю збереглися записи, зроблені під час таких відвідувань. Якщо з часом аналізи відвіданих ним уроків будуть видані і фахово прокоментовані, то немає сумніву, що вчителі та студенти педагогічних університетів отримають безцінний методичний посібник, який можна було б назвати як «Практична дидактика». І чи не найбільший розділ у такому посібнику складала б аналізи уроків філологічного циклу. Підготовка такого посібника (чи посібників) – **другий** напрям в осмисленні педагогіки Слова Сухомлинського, який умовно іменуємо як **практична лінгводидактика**.

Третій сегмент педагогіки Слова Сухомлинського породжений пафосом утвердження Слова як засобу педагогічного впливу, як інструменту, уміле користування яким є однією з визначальних ознак професіоналізму вчителя. Його умовно іменуємо **педагогічною риторикою**. Цей напрям є надзвичайно важливим для сучасної педагогіки – вона все більше відчуває потребу в розробці прикладної риторики, яка входила б обов'язковим курсом у систему підготовки майбутнього вчителя і взагалі була б постійною складовою його професійного самовдосконалення. Один лише перегляд тем, що розглядаються в хрестоматії «Педагогічна майстерність» [3] («Дихання і голос як елементи педагогічної техніки», «Комунікативні характеристики професійного мовлення учителя», «Дикція як елемент педагогічної техніки», «Елементи акторської майстерності в педагогічній діяльності», «Професійно-педагогічне спілкування, його сутність і структура», «Технологія організації індивідуальної педагогічної бесіди» та ін.) засвідчує складність внутрішньої структури педагогічної риторики, якій ще належить пройти чималий шлях формування як окремої педагогічної дисципліни. При цьому, думається, педагогічна риторика, яка формулюватиме основні закономірності **мистецтва педагогічного слова**, має бути продовжена розробкою суто фахової риторики, тому що кожна педагогічна спеціальність має свої особливості ефективного користування педагогічним – навчальним і виховним – словом. Йдеться про те, що має розроблятися прикладна риторика для словесника, математика, історика, географа... Бо ж не так і важко прийти до висновку, що високопрофесійні вчителі початкової школи, вчителі літератури, історії, географії і т.д. володіють секретами ефективного *педагогічного впливового* слова власне у своїй «вузькій» спеціальності. Думається, що майбутня педагогічна риторика має складатися принаймні з двох частин – загальної педагогічної риторики, в якій розроблені основні закони педагогічного впливу словом, та прикладної риторики зі спеціальності, яка б рекомендувала систему прийомів ефективного володіння словом при викладанні тої чи тої навчальної дисципліни.

Педагогічна творчість Сухомлинського – невичерпне джерело для педагогічної риторики. Особливо важливими є спроби Василя Олександровича пояснити джерела енергії впливового слова. «Є слова кволі й потворні, як кретини, – зазначає він. – Є слова немічні й безкровні, як тінь засихаючої стеблини. Є слова яскраві і незгасні, як вічні зірки, що вказують людині шлях» [8: 585]. Думки педагога постійно зосереджувалися над розгадкою секретів ефективності навчального та виховного потенціалу слова. І тому їх відповідна інтерпретація є справою винятково актуальною, бо йдеться про створення засадничих моментів загальної педагогічної риторики. Водночас, у творах Сухомлинського є багато прикладів, які ілюструють секрети прикладної риторики, тобто риторики окремого

учительського фаху. Особливо багато уваги приділено мовній майстерності вчителя початкової школи.

І, нарешті, **четвертий** сегмент *педагогіки Слова* Сухомлинського – його **художня педагогіка**. Казки та оповідання на морально-етичну проблематику – винятково важлива частина спадщини видатного педагога. За нашим глибоким переконанням, вони потребують перш за все вивчення як літературні твори, що наділені художньою енергією. Розуміння «секретів» впливу такого слова є важливим засадничим моментом професіоналізму вчителя початкової школи, бо методика використання казки чи притчевої розповіді тим ефективніша, чим глибше учитель розуміє засоби їх художнього, а значить, і педагогічного впливу.

Отже, ми накреслили чотири основних напрями, в яких, на нашу думку, має відбуватися наукове пізнання *педагогіки Слова*, створеної видатним Учителем. Безсумнівною є наукова перспективність цих напрямів. І це черговий раз засвідчує невичерпність педагогічних ідей Василя Сухомлинського.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антоненць М.Я. Дидактичні проблеми загальноосвітньої школи у педагогічній спадщині В.О. Сухомлинського. – К.: Вища школа, 2008. – 247 с.
2. Клочек Григорій. Королева мистецтв – на задвірках освіти // Дзеркало тижня. – 2007. – 17–23 листопада.
3. Педагогічна майстерність: Хрестоматія: навч. посібник / Упоряд.: І.А. Зязюн, Н.Г. Базилевич, Т.Г. Дмитренко та ін. – К., Вища школа, 2006. – 606 с.
4. Сухомлинський В.О. Павліська середня школа // Вибр. твори: У 5-ти т. – Т. 4. – К.: Рад. школа, 1977. – С. 5–390.
5. Сухомлинський В.О. Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості // Вибр. твори: В 5-ти т. – Т. 1. – К.: Рад. школа, 1976. – С. 53–206.
6. Сухомлинський В.О. Слово вчителя в моральному вихованні // Вибр. твори. В 5-ти т. – Т. 5. – К.: Рад. школа, 1977. – С. 321–330.
7. Сухомлинський В.О. Слово про слово // Вибр. твори. В 5-ти т. – Т. 5. – К.: Рад. школа, 1977. – С. 160–167.
8. Сухомлинський В.О. Сто порад учителям // Вибр. твори: В 5-ти т. – Т. 2. – К.: Рад. школа, 1976. – С. 417–654.
9. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину // Вибр. твори: В 5-ти т. – Т. 2. – К.: Рад. школа, 1976. – С. 147–416.

УДК 37.013091

І.В. Гоштанар

ІДЕЯ МОРАЛЬНО-РОЗВИНЕНОЇ ОСОБИСТОСТІ В ПЕДАГОГІЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ Й. ГЕРБАРТА І В. СУХОМЛИНСЬКОГО

Стаття присвячена вивченню педагогічних поглядів Й. Гербарта і В. Сухомлинського на проблему морального розвитку підростаючої особистості. Вперше у вітчизняній історико-педагогічній науці здійснено порівняльний аналіз виховних концепцій двох видатних представників світової педагогічної науки.

The article is dedicated to the researching of J. Herbart's and V. Suhomlyns'kyi pedagogical views, their ideas of moral development of growing personality. The author of the article is the first in the national historically-pedagogical science who makes the comparative analysis, using pedagogical concepts of these two outstanding representatives of the pedagogical science in the world.

У світовій педагогічній науці почесне місце займає творча спадщина педагогів-класиків Й. Гербарта і В. Сухомлинського. Вислів «класики» в даному випадку є не